

Вадим Задунайський (Донецьк), професор кафедри світової історії Українського католицького університету
професор кафедри історії України
Донецького національного університету
доктор історичних наук, професор

**«Запровадження цивільного управління козаків» (1903/1912) –
важливе джерело з історії козацької верстви початку ХХ ст.**

Історія Українського козацтва на початку ХХ ст. співвідноситься як з Кубанським козацьким військом, де домінували козаки українського походження, так і з Донським та Терським козацькими військами (тут козаки з українським корінням були меншістю, але доволі ваговою) [1, 49; 2, 97–100]. З огляду на зазначене, є вповні логічним дослідження усіх аспектів буття відповідних козацьких утворень.

Необхідно наголосити, що на початку ХХ ст., функціонування козацьких формувань як під час несення військової служби, так і поза нею дедалі більше регламентувалось відповідними інституціями Російської імперії. З цієї метою розроблялись та приймались певні статuti, настанови, кодекси та інші регламентуючі документи, що є цінним джерелом з відповідного періоду історії козацької спільноти.

Серед зазначеного блоку джерел дуже важливим є своєрідний кодекс цивільного життя козацької спільноти «Запровадження цивільного управління козаків» від 1903 р. (доопрацьований і знову опублікований в 1912 р.) [3], який містить цікаву інформацію про основний зміст цивільного життя козацької спільноти на початку ХХ ст. З огляду на це, згаданий документ є дуже важливим джерелом з історії козацької спільноти в останній період її повноцінного існування.

Зазначені реалії обумовлюють не лише доцільність використання цього документу науковцями, що досліджують відповідний період історії як українських, так і російських козацьких утворень на початку ХХ ст., але й слушність комплексного аналізу «Запровадження цивільного управління козаків» 1903 / 1912 р.

Доводиться констатувати, що згаданий документ у вітчизняній історіографії досі, практично, не використовується. Певне виключення становить доробок автора, але й тут використано лише окремі положення та подано короткий аналіз зазначеного джерела [1, 32–33; 4, 126–127]. Щодо зарубіжної історіографії, то тут зазначене джерело все ще не використано з огляду на недостатню увагу відповідній царині історії козацької спільноти напередодні новітніх часів.

Отже, в історіографії зазначений документ залишається маловідомим, а тому й відсутній аналіз змісту цього джерела з історії козацької верстви початку ХХ ст. – «Запровадження цивільного управління козаків» 1903 (1912) р., що й обумовило доречність нашого звернення до відповідної проблематики у пропонованій розробці та визначило її мету.

Ведучи мову про видання «Запровадження цивільного управління козаків» 1912 р., слід звернути увагу на те, що у цій збірці було розширено та доповнено попереднє видання 1903 р. [3, 1–2]. Така практика широко застосовувалась у тодішній бюрократичній системі Російської імперії.

На початку огляду згаданого джерела слід звернути увагу на його загальний зміст та структуру. Тут окрім основних статей наприкінці документа вміщено й додатки, у котрих розкрито деякі важливі аспекти функціонування цивільних установ козацької верстви.

Основний зміст «Запровадження цивільного управління козаків» поділено на 2 частини (Книги). У першій частині вміщено положення про засади функціонування військових та окружних структур, а в другій – станичних і хутірських. Такий поділ видається цілком виправданим, бо на рівні козацького війська й відповідних округ (війська поділялись на округи чи відділи) передбачалось визначити основні функції відповідних адміністративних структур, що контролювали й спрямовували роботу на місцях. Тоді як на місцях – на рівні станиць і хуторів діяли органи безпосереднього самоврядування козацьких громад.

Окремо слід наголосити на тому, що саме на рівні станиць і хуторів зберігався контроль козацької спільноти за формуванням і функціонуванням органів козацького самоврядування, бо на рівні округ (відділів) та військ традиційне козацьке самоврядування було замінене чітким контролем імперських державних структур (не виборність, а призначення посадових осіб; повна підзвітність відповідним органам влади царату).

Далі перейдемо до короткого огляду змісту Книги Першої, в якій зафіксовано зміст і повноваження козацьких адміністративних структур вищого (загально-військового) й середнього (окружного чи віддільського) рівнів [3, 8–108].

Відразу звернемо увагу на те, що сама книга поділялась на певні розділи згідно з кількістю козацьких військ, бо кожному війську приділявся окремий розділ. Відповідно було визначено положення для таких козацьких військ: Донського, Астраханського, Оренбурзького, Уральського, Сибірського, Семиріченського, Забайкальського, Амурського та Уссурійського (для Кубанського і Терського козацьких військ передбачалась окрема книга цього видання; окремо визначались і засади функціонування Якутського козацького полку) [3, 8–108]. Наведений перелік козацьких військ подано з заходу на схід, а не за чисельністю чи алфавітом.

До речі, принцип поділу на розділи відповідно до кількості козацьких військ видається логічним, бо поряд із наявністю певних уніфікованих засад існування козацьких утворень в Російській імперії на початку ХХ ст., мали місце й окремі відмінності щодо територіального розташування, підпорядкування тим чи іншим імперським цивільним і військовим структурам тощо.

Представлені розділи було додатково поділено на підрозділи:

1. Стосувався владних повноважень «Військового Наказного Отамана» (для Донського й Сибірського козацьких військ, а в інших формуваннях вища посада мала назву «Наказний Отаман») [3, 8–11];

2. Визначав функції «Обласного правління» для Війська Донського (для інших військ, окрім Кубанського і Терського, використовувались інші терміни, зокрема, «Головне управління» тощо) [3, 11–21];

3. Забезпечував функціонування відповідних «Окружних правлінь» (поряд із округами мав місце поділ і на відділи, а тому тут використовувалась назва «Правління відділів») [3, 21–25];

4. Стосувався окремих міст, в яких функціонувало міське самоврядування паралельно з козацьким урядом (наприклад, у м. Новочеркаськ Облaсті Війська Донського [3, 26–33]).

Необхідно зазначити, що найповніше було визначено та розписано межі повноважень та принципи функціонування відповідних структур Війська Донського, бо воно було своєрідним взірцем для наслідування іншими козацькими утвореннями. За таких умов, в інших військах помічається копіювання тих чи інших структур та їх спрямованості.

Повноваження кожного з зазначених підрозділів були відмінними, а тому для додаткової чіткості й функціональності в аналізованому документі містився поділ на відділення. Так, в частині, де йдеться про «Обласне Правління» Війська Донського міститься окремий опис функцій «Обласного Правління», параметрів щодо «Порядку призначення на посади», «Структурування предметів відомств» тощо [3, 12–20].

Безпосередньо зміст того чи іншого положення чітко виписувався у відповідних статтях, які й групувались у згаданих раніше відділеннях.

Отже, в Книзі Першій «Запровадження цивільного управління козаків» здійснено досить чітку фіксацію основних положень і принципів функціонування вищих та середніх структур цивільного козацького управління у досить прийнятний спосіб, що дозволяло царату контролювати й спрямовувати діяльність відповідних козацьких структур згідно з власними пріоритетами. Поряд із цим, представлений документ дозволяв й козацькому загалу слідкувати за відповідністю функціонування відповідного апарату до зазначених правових норм та пробувати захищати свої станові інтереси.

Далі здійснено короткий аналіз змісту Книги Другої, в якій зафіксовано повноваження козацьких адміністративних структур нижчого рівня (станіці та хутору) [3, 109–175].

Згадана книга поділялась на 2 Розділи та мала додаткові пояснення:

1 – «Про станичне правління» [3, 109–129];

2 – «Про хутірське правління» [3, 130–136].

Такий поділ був наслідком чіткого розмежування первинних козацьких поселень на хутори та станиці. При цьому, домінуючими вважались станиці, а хутори були приписані до тієї чи іншої станиці. До речі, хутори у більшості виникали навколо первинних станичних центрів і суттєво поступались їм за кількістю мешканців.

Зазначена специфіка обумовила той факт, що домінуючими були повноваження станичних органів влади, а на рівні хуторів діяли обмежені структури й представники останніх мусили брати участь у роботі основних місцевих органів влади на рівні станиць [3, 110].

Кожен із Розділів поділявся на певні підрозділи. Так, I Розділ поділявся на 4 підрозділи:

- «Про станичні збори»;

- «Про станичного отамана»;
- «Про станичне правління»;
- «Про станичний суд».

У кожному з перерахованих підрозділів містились статті щодо змісту та меж повноважень відповідної структури місцевого козацького самоврядування.

Серед перерахованих підрозділів найважливішим виявився підрозділ «Про станичні збори», в якому визначено основний зміст козацького самоврядування [3, 118-120]. Поряд із цим, найзмістовнішим є підрозділ «Про станичний суд», в якому міститься опис принципів функціонування козацького станичного суду та основних напрямків і засобів судочинства (цьому присвячено найбільшу кількість статей – 55 [3, 120–129]).

Розділ II «Про хутірське правління» з огляду на обмеженість його функцій умовно поділено на 2 підрозділи:

- «Про хутірські збори»;
- «Про хутірського отамана».

Тут помічається не лише наявність меншої кількості статей у порівнянні з відповідними аналогами станичного правління, але й посилання на відповідні статті. Так, у статті 653 йдеться про повне наслідування положень статей 565, 568 та 569, що стосуються повноважень станичного отамана [3, 132]. Наведений приклад є цілком логічним і таким, що забезпечує необхідне розуміння як подібності функцій отамана на первинних рівнях козацького самоврядування, так і закономірне домінування структур станичного самоврядування.

Окремо слід наголосити на тому, що зміст статей Книги Другої «Запровадження цивільного управління козаків» чітко засвідчує наявність дійсного козацького військово-демократичного самоврядування на рівні станиць і, частково, хуторів. При цьому, варто розуміти, що реальний зміст цього самоврядування, який зазначався статтями згаданого кодексу, був виявом своєрідного компромісу між традиціями козацької військової демократії та вимогами самодержавного режиму в Російській імперії на початку ХХ ст.

Наприкінці згаданого козацького цивільного кодексу вміщено цікавий додаток, що містить опис нормативів фінансування станичних отаманів. Згаданий додаток стосується вимог 687 статті [3, 176].

Потрібно знову наголосити на тому, що у цьому додатку чітко виокремлено посадовців Війська Донського від решти козацьких військ Російської імперії, бо виділено дві категорії станичних отаманів:

- 1- Війська Донського;
- 2- Інших козацьких військ.

Окрім суто формального виділення треба звернути увагу й на краще фінансування саме донських станичних отаманів. Так, отамани станиць з однаковою кількістю козацьких дворів забезпечувались різним фінансуванням. Зокрема, у станицях Війська Донського, де перебувало на обліку до 1.000 козацьких подвір'їв, станичний отаман забезпечувався платнею в 600 карбованців на рік, а у подібних станицях інших козацьких військ отаман станиці мав отримувати лише 500 карбо-

ванців; якщо кількість козацьких подвір'їв перевищувала 1.000, то на Дону отаман отримував від 900 (до 2.000 подвір'їв) – до 1.500 (до 4.000 подвір'їв) карбованців, а в інших козацьких військах – лише 600 [3, 176-177].

Проаналізований зміст додатку засвідчує не тільки досить комплексний і функціональний зміст згаданих положень «Запровадження цивільного управління козаків», але й підтверджує наявність серед усіх козацьких військ Російської імперії взірцевого й найбільш привілейованого Війська Донського.

Підсумовуючи представлену статтю, слід зазначити наступне:

- З огляду на уніфікаційні вимоги царату на початку ХХ ст. було запроваджено своєрідний кодекс козацького цивільного управління «Запровадження цивільного управління козаків»;
- Згаданий документ регламентував функціонування усіх рівнів козацького військово-адміністративного управління, яке було чітко поділено на 4 рівні (військовий; окружний / віддільський, станичний та хутірський);
- Задля зручності документ мав поділ на Дві Книги, кожна з яких окреслювала структуру і повноваження 2 рівнів (I - військового й окружного, що більше залежали від імперського центру; II – станичного й хутірського, які найбільше відповідали військово-демократичним традиціям козацької спільноти);
- Кожна з Книг мала чітку внутрішню структуру, а в разі потреби й певні додатки (як у випадку зі «Станичним правлінням»);
- Зміст положень та структурування «Запровадження цивільного управління козаків» засвідчило, що Військо Донське мало характер взірцевого й найбільш привілейованого серед усіх козацьких формувань Російської імперії тих часів;
- Наявність цього документу сприяла й поширенню усвідомлення самодостатності та уявленню відрубності козацької спільноти від решти населення Російської імперії.

Отже, поширення «Запровадження цивільного управління козаків» 1912 р. було важливим явищем у тогочасному функціонуванні військово-привілейованої козацької верстви. Згаданий документ є доволі змістовним і важливим взірцем тогочасної правової системи, що регламентувала одну з важливих галузей буття козацької верстви напередодні Першої світової війни. Зміст цього документа насичений цікавою інформацією, що може бути у нагоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам історії козацьких утворень відповідної доби.

Пропонована стаття не вичерпує розробки відповідної тематики, а лише заохочує до активізації відповідних досліджень представниками історичної науки.

Список літератури

1. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
2. Задунайський В. Українці у військово-козацьких формуваннях Дону (1912-1945 рр.) / В. Задунайський // Вступ до міжнародних відносин. Наукові праці історичного факультету Донецького національного університету (серія «Міжнародні відносини») / Відпов. ред. О.В.Крапівін. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2008. – № 7. – С. 96–101.
3. Учреждение гражданського управления казаков. – СПб, 1903/1912. – 218 с.

4. Задунайський В. Минуле й сучасне: Досвід відродження козацьких традицій в Україні / В.Задунайський // Człowiek w Europie. Człowiek - Przewodnik - Mędrzec // Red. naukowa M.Franz, P.Semków. – Toruń: Wydawnictwo A.Marszałek, 2011. – S. 121–136.

Надія Кукса (Чигирин), старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”

Чигиринські старожитності в подорожі Дмитра Дорошенка «По рідному краю»

«Свідомість національну я завдячую своєму покійному батькові, який, виховуючи мене у Вільні, на чужині, з малих літ прищепив мені любов до далекої батьківщини України, а я, підрастаючи, вже сам плекав у своїй душі посіяні ним зерна»

Д. Дорошенко

1913 р. на Чигиринщину завітав відомий історик, нащадок славного гетьманського роду Дорошенків Дмитро Дорошенко. Свої роздуми з приводу побаченого дослідник виклав в «подорожніх вражіннях і замітках» «По рідному краю». Мандрівник детально описує шлях, по якому від пристані Бужин подорожував до Чигирина: «...Ось на обрії замаячила окрема гора. Це-ж та славна чигиринська гора, де був за гетьманських часів верхній замок...

...Не доїздячи зо три версти до Чигирина знов піски. Цілими горбками-кучугурами простяглися вони понад Тясмином і біліють на сонці, вилискують серед темних соснових борів, що зправа й зліва підступили до річки. По довгому деревляному містку в'їхали ми до Чигирина. Боже, що за сумне, невеселе місто! Улиці немощені, піскові, аж трудно перейти, а колеса вгрузають немов у грязюку. Хати обшарпані, сірі, садків обмаль, та й то здебільшого рідка колюча акація. Дві-три деревляні церкви притулилися поміж купи акацій. На улиці і на майдані пусто. Здається, що тут завжди так сонно й тихо. Зате над містом панує гора. Деякі хатки пробують тулитися до неї, повлазили навіть на її уступи, але не високо, і далі їм дертися не сила; вона стрімка і тільки крутими східцями можна вилзти на самий верх.

І полізли ми туди, щоб поглянути на Чигирин.

Помалу відкривалися перед нами все ширші та ширші горизонти. Ось уже під нами весь Чигирин як на долоні наче купка сірого каміння при дорозі; он срібний Тясмин повився поміж берегами – одним білим піскуватим другим – зеленим. Попід лісом притулився монастир. А там далі ген-ген синіє степова далечинь аж до Дніпра. На північ далеко скільки сягне око, простяглася Тясминова долина і десь там поміж зеленим лугом вимальовується контур пятибанної церковці. Це Медведівський монастир. А що це он там біліє на півночі на зеленому фоні? – Та це



Дмитро Дорошенко. Поч. ХХ ст.